

Poetika otpora i politička hrabrost *Žena u crnom*

Athena Athanasiou

1. Pomeranje granica senzibilnosti javnosti

Kako je dvadeset godina politike ulice *Žena u crnom* (*ŽuC*) artikulisalo, inoviralo i transformisalo jezik političkog? Kako politika otpora *ŽuC*-a pomera ograničenja same mogućnosti slušljivosti i pojmljivosti u diskursima političkog? Kako menja ono što se može čuti i izgovoriti u javnom prostoru savremene Srbije? Kako dislocira opšta mesta nacionalnog sećanja i odgovornosti? Moj zadatak u ovom radu je da istražim načine na koje uznemirujuća i agonistička politika *ŽuC*-a izbacuje iz koloseka etnocentrične, falogocentrične i heteronormativne pretpostavke o tome koji životi i smrti vrede da se zapamte u vremenu i mestu nacionalne pripadnosti.

Od pojave pokreta, *ŽuC* je preplitao feminizam sa antinacionalizmom, kako bi otelovio politiku kontra-sećanja. Boreći se u javnosti protiv zvaničnog poricanja i priznajući mrtve “suprotne strane” (neprijatelje nacije), ove su aktivistkinje potkopale normativno povezivanje žaljenja sa ženskim, porodičnim i patriotskim, ukazujući u isto isto vreme na ćutanja koja su pokrivala štetne nacionalne i rodne istorije. Zapravo, kao što argumentujem kroz ceo esej, poetika i politika otpora izvedena od strane *ŽuC*-a, stvara krizu u regulatornim nacionalnim diskursima, a u isto vreme oživljava značenje kritike kao značajne prakse upornog ponavljanja ali i ispravljanja predmeta spora.¹

¹ Analizu *Žena u crnom* sam napravila na osnovu istraživanja na terenu, počevši od mog kratkog prvog boravka u Beogradu 2005. godine. Intenzivno istraživanje sam uradila 2010, kada sam se uključila u *ŽuC*-ove akcije na sistematičniji način. Želim da se zahvalim svim aktivistkinjama *ŽuC*-a koje su me počastvovala poverenjem i prodelile sa mnom svoje priče. Tekst je deo knjige na kojoj trenutno radim.

2. *ŽuC* kao antimilitaristički, antinacionalistički i feministički politički subjektivitet

Ratovi koji su doveli od raspada SFRJ postavili su neke ključne izazove savremenom promišljanju politike i političkog. Politički subjektiviteti koji su nastali iz tog istorijskog trenutka, upozorili su nas na važnost distinkcije koju je pravio Žak Derida (Jacques Derrida) između pravde i formalnih pravnih režima (t.j. birokratskih, administrativnih zakonodavnih institucija i legislative) (1990:977). Oni su pokušavali su da ukažu na karakter nasilja i zakona, rata i mira, lokalnog konflikta i međunarodnih čuvara mira, dehumanizacije i humanitarne intervencije. Ali, iznad svega, pokušavali su da nas suoče sa različitim dilemama u pogledu međunarodnih ograničenja tranzicione pravde, preopterećene politike sećanja i zaborava, mogućnosti i nemogućnosti svedočenja, kritičkog diskursa ljudskih prava, kao i ambivalentnog čina svedočenja (Savić 2010).

Raspad Jugoslavije, naročito nacionalističke politike, militarizacija konflikta i normalizacija nasilja sredinom devedesetih manifestovali su ključnu ulogu rodni normi u konstituisanju nacionalističkih diskursa. Od kasnih osamdesetih kad su uspostavljeni diskursivni uslovi za vojni sukob koji je usledio, različite grass roots feminističke i ženske grupe u regionu uključile su se u antimilitaristički i antinacionalistički politički rad. Feminističke grupe učestvovala su u aktivnostima solidarnosti sa žrtvama ratnog nasilja i ženama izbeglicama, u glavnim gradovima bivših jugoslovenskih republika, od samog početka rata (Cockburn 1998). Kada se saznalo za masovno silovanje žena u Bosni, avgusta 1992. godine, grupe su odmah reagovale i bile uporne u organizaciji brojnih protestnih akcija, borile su se za demistifikaciju i denaturalizaciju pitanja ratnog nasilja nad ženama i pokušavale da ga stave na agendu međunarodnih institucija (Đurić-Kuzmanović, Drezgić i Žarkov 2008). Elisa Helms (Elissa Helms) i druge su smatrale da ove grupe strateški koriste rodni esencijalizam, to jest reprezentaciju brižne i mirotvorne ženstvenosti, u artikulisanju antinacionalističkih zahteva i u angažovanju u antiratnim aktivnostima (2003).

U tom kontekstu ja posmatram istorijske okolnosti u kojima je mogao da se pojavi *ŽuC* kao jedna forma političkog subjektiviteta, izrastao iz tradicije radikalne feminističke i antinacionalističke misli ranih devedesetih, razvije se u kritiku politike „tranzicije“ u 2000-im, a danas se bori da ne bude apsorbovan depolitizovanom rutinom postkonfliktne, postjugoslovenske NVO-izacije. U istraživanju sam naročito bila zainteresovana za načine na koje *ŽuC* strateški koristi idiom „žene koja oplakuje“, da bi dekonstruisao militarističku diskurzivnu matricu koja je, kroz istoriju, stereotipu ženskog oplakivanja pridodavala svoju normativnost. Interesovali su me uslovi u kojima se pojavio *ŽuC*, njihovi modaliteti diskursa, forme zajednice, poetika političkog subjektiviteta i iznad svega njihov konstantan poziv na protestna stajanja i sećanje putem svedočenja. Linija istraživanja koju predlažem organizovana je oko veze preplitanja ključnih koncepata: oplakivanje i čin svedočenja, sećanje i kontra-sećanje, javni prostor i heterotopija, politike tela i uznemirenost ćutanja, afektivnost i redistribucija osetilnog, obnova otpora u politici i aktivizam kao antagonistička rekonfiguracija političkog.

Od samog početka, *ŽuC* je predstavljao hrabru i alternativnu priliku za antiratni, feministički subjektivitet. Kao što jedna od *Žena* u crnom priča o svom prvom susretu sa *ŽuC-om*: „Za mene su *Žene* u crnom porodica koju sam izabrala. To je sasvim jasno čvrsta i jaka veza po srcu. Bila sam u potrazi za njima i pre našeg susreta. Još tada sam bila jedna od njih. I kada smo se susrele bila sam spašena u trenutku u kom se sve oko nas rušilo. To su bila žestoka vremena [...] *Žene* iz svih krajeva Jugoslavije, izbeglice iz Hrvatske, Bosne, one koje su izgubile svoje bliske, žene koje su bile silovane. Ne možete ni da zamislite stepen ženske patnje. Ali, čak i u tim gorkim okolnostima, ja sam našla ono za čim sam tragala, što me je tešilo. Uhvatile smo se u koštac sa ženskim svedočanstvima o progonstvu i gubitku integriteta: povesti koje zvanična istorija uporno prećutkuje“, (intervju sa autorkom, 2010).

Druga aktivistkinja *ŽuC-a* se priseća svog prvog angažovanja u *ŽuC* pokretu antiratne građanske opozicije: “Kada sam im se pridružila, shvatila sam da sam godinama na mikropplanu svog života radila ono što je *ŽuC* praktikovao na širem nivou, antinacionalističku i antimilitarističku akcija. Ja sam protiv bilo kog oblika diskriminacije. Uvek sam se suprotstavljala duhu nacionalnog heroizma. Kada je izbio rat osećala sam gađenje, a ne ponos“ (intervju sa autorkom, 2010).

Još jedna aktivistkinja *ŽuC-a* je naglasila performativnost kao svedočenje koje je u osnovi izlaganje tela aktivistkinja u javnosti, performativnost kojom se bori protiv kolektivne kulture političke amnezije: “Na najzvaničnijem mestu, u centru Beograda, mi suočavamo građanstvo ove zemlje licem u lice sa onim što žele da zaborave [...] Naša je politika istovremeno nehijerarhijsko antinacionalistička, antiseksistička i antihomofobična [...] U protestu mi stojimo u ime žrtava nacionalizma, onih koje/i nemaju mogućnosti da govore a, u to isto vreme, u ime onih koji su živi ali na koje se obično gleda kao na one koji ne bi trebalo da žive“, (intervju sa autorkom, 2010).

3. A/efekti komemoracije: preuređivanje javnog prostora nacionalnog sećanja

Aktivizam *ŽuC-a* treba razmeti u okvirima heterogenog i rastegljivog domena otpora u kontekstu devedesetih u Srbiji (Erdei 1997, Jansen 2000, Lazić 1997, Spasić i Pavićević 1997, Torov 2000). Jasno je da u okolnostima čudne mešavine jugoslovenskog federalizma i srpskog populističkog nacionalizma koju je fabrikovao Miloševićev režim, moramo uzeti u obzir ne samo unutrašnje heterogenosti diskursa otpora (koji idu od antikomunista do reformista, jugoslovenskih disidenata levičara, i antinacionalista) ali i političkih tenzija i hijerarhijskih razlikovanja unutar samog antinacionalističkog diskursa (u rasponu od elitističkih liberalnih kosmopolita do alter-globalista, pacifista, feministkinja i queer aktivista/kinja) (Jansen 2008). *ŽuC* je pak formirao još jedan polivalentni i heterogeni diskursni sloj solidarnih u otporu unutar već višeslojnog pejzaža antiratne i antirežimske građanske opozicije tokom devedesetih (Fridman 2006).

U sklopu šireg konteksta feminističkog i antinacionalističkog otpora koji je postojao pre, tokom, uprkos i protiv ratova koji su doveli do raspada bivše Jugoslavije, moj glavni fokus je na načinima na koje se politički subjektivitet *ŽuC*-a performirao u aktivnosti i afektivnosti komemoracije koja je uključivala redefinisane nacionalnog sećanja i preuređenje javnog prostora. Moja polazna tačka je da osetilni i afektivni intenzitet njihove politike povraćaja javnog prostora provocira krizu u fundamentalnom zaboravu na kojem se zasniva mnemonička normalnost zajednica i topografija. Štaviše, naglašavam da je moje centralno pitanje kako gest oplakivanja drugog može biti upređen sa procesom razgrađivanja žalosti koja je društveno propisan ženski idiom.

Mreža *ŽuC*-a je u javnom prostoru postala poznata uglavnom po svojim nedeljnim protestnim stajanjima u centru Beograda i u drugim mestima bivše Jugoslavije, kojima su naročito naglašavale ratne zločine počinjene od strane srpskih vojnih i paravojnih formacija. Bile su aktivne u masovnim demonstracijama protiv Miloševića u martu 1991. u Beogradu, pre početka rata, u masovnim demonstracijama protiv granatiranja Sarajeva 1992, često u saradnji sa drugim disidentskim grupama kao što je 1992. osnovano udruženje intelektualaca "Beogradski krug", kao i u zimskim protestima 1996/7. protiv Miloševićevog režima. Njihova politika, otvoreno feministička i antinacionalistička unutar šireg spektra saveza protiv Miloševića, koji nije bio uvek jednoglasno antinacionalistički, upućivala je uvek na njihova dva principa: "Ne u naše ime", "Ne dajmo se od svojih prevariti".

Istorijski centar grada, Trg Republike, je simbolička pozicija *ŽuC*-ovih akcija. U stvari, to je jedna od istaknutih pozicija akcija ovog pokreta od 1991. Trg je takođe bio pozicija svih važnih događaja u savremenoj političkoj istoriji zemlje. To je bila simbolička tačka okupljanja prvih demonstracija protiv Miloševića 1991, studentskih protesta 1996/7. i masovnog mitinga u jesen 2000. godine. Ali, takođe, kada je Milošević optužen u Hagu, njegove pristalice su organizovale demonstracije na trgu, a nacionalisti su tu izveli protest kada je ratni predsednik bosanskih Srba Karadžić uhvaćen u leto 2008. Tu je organizovana i prva gej parada juna 2001. koju su ultranacionalisti nasilnički napali. Druga po redu beogradska gej parada je zabranjena u septembru 2009. u okruženju straha od nasilja nakon fatalnog napada na francuskog navijača od strane huligana, kada je centar grada bio prepun pretećih grafita i plakata Obraza koji je upozoravao potencijalne učesnice i učesnike parade: "Čekamo vas!"

ŽuC izvodi akcije na Trgu Republike u sugestivnom pozicioniranju tik uz spomenik Knezu Mihailu. Visokoparni spomenik zauzima inauguralno mesto u nacionalističkoj mejnstrim istoriji. Posvećen je veličanju rođenja srpske nacije, podignut krajem XIX veka u čast ovog srpskog heroja koji je oslobodio sedam preostalih srpskih gradova koji su bili pod Otomanskom vlašću. Potcrtavajući konstitutivnu ulogu muškosti u proizvodnji nacionalnog označavanja, deklarativna arhitektura ovog spomenika prati kod po kome se vertikalnim spomenicima simbolizuje vojna čast (Sturken1997). Skulptura predstavlja kneza na konju, koji prstom navodno uperenim ka Konstantinopolju pokazuje Turcima da odu gestom prkosnog isterivanja osvajača u kojem odzvanja nacionalna ideologija XIX veka. Uprkos njegovom očiglednom prisustvu, ova herojska figura nije zadržala mnogo od svoje komemorativne i deklarativne svrhe. Čak je izgubila i svoje „pravo ime“, jer je poslednjih godina poznata kao jednostavno i anonimno *kod konja*: izostavljanje imena ovog čuvenog jahača dvosmisleno znači i gubitak aure koji prati pad u sramotu zaborava, i

intimnost deminutiva, žestine lišenog opšteg „kućnog ljubimca” – intimnosti tako duboke da nije potrebno ni njegovo ime izgovoriti. I tako je sinegdoha u kojoj muški heroj predstavlja naciju uparena - i izmeštena - sinegdohom u kojoj životinja predstavlja jahača. Ratno sećanja se ponovo ispisuju kroz ambivalentnu intimnost na koju ukazuje muškost srpskog vojnika.

U ovoj ordenjem okićenoj areni nacionalne komemoracije, aktivistkinje *ŽuC*-a nastoje da uznemire tu monoličnu proizvodnju nacionalnog sećanja i uzdrmajaju njene rodne temelje, kroz akcije kontra-sećanja koje se suprotstavljaju zaboravu nanešenih trauma, pre nego one herojske i narcistički podnete - u ime etnosa. Akcija žena obučenih u crno, privremeno prekida i tok prolaznika koji oživljavaju trg i nacionalnu naraciju ovekovečenu u njegovoj arhitekturi. Performativno orodnjavanje i denormalizovanje uspostavljene topografske i historiografske strukture je srodno konfliktnom i neodređenom statusu heterotopije: „Heterotopije su uznemirujuće”, pisao je Fuko (Foucault) „jer one onemogućavaju da se ovo ili ono imenuje, jer remete i ruše uvreženost imena”, (1994: xviii).

U srcu ove ćuteće intervencije čiji je cilj da protrese jezike nacionalnog suvereniteta, leži zahtev za odgovornost Srbije za nacionalističke zločine koje su počinile vojne i paravojne snage u ratovima bivše Jugoslavije. U ovoj intervenciji je u pitanju način na koji se srpsko društvo seća spornog događaja svoje nedavne prošlosti, a koji je izazvao podele i imao traumatski efekat, čija su se narativizacija i učutkivanje pretvorili u arenu žestokog spora.

„Zahtevamo...da se građani Srbije suoče sa nedavnom prošlošću i preuzmu svoj deo odgovornosti za beščasće u koje smo gurnuti od strane zločinačkih vođa i zločinačkih branilaca nacionalnih interesa, ali i za nedostatak snažnog otpora zlu koje nas okružuje...” (*Žene za mir* 2001: 103-104).

Prvi *ŽuC*-ovi protesti u ćutanju bili su inspirisani akcijama žena Izraela/Palentine. Feministička, antimilitaristička organizacija *Žena* u crnom Izraela i Palentine, pojavila se januara 1988, mesec dana nakon početka prve Intifade. Tada je mala grupa Izraelki Jevrejki, aktivno podržana od strane Palestinki, otpočela marš na Zapadnu obalu da protestuje protiv izraelske agresije. Od osnivanja *ŽuC* je postao međunarodni pokret žena koje organizuju protestna stajanja, obično u vreme najveće gužve na centralnim trgovima, prometnim raskrsnicama ili ispred glavnih zgrada i spomenika, protestujući protiv etnonacionalističkog nasilja, militarizma, rasizma, seksizma i homofobije.

Po sličnoj osobini feminističkog otpora i neloyalnosti patriotizmu iznikao je *ŽuC* kao deo pokreta otpora režimu Slobodana Miloševića. Podržana od strane antimilitarističkih grupa, pokreta prigovarača savesti, beogradske opozicione inteligencije, tu prvu grupu *Žena* u crnom činile su feministkinje, levičarke, ratni dezerteri, izbeglice, ljudi politički isključeni iz građanstva na osnovu nacionalnosti ili seksualnosti, kao i prijateljice/lji i saborkinje/ci iz inostranstva. Nedeljne akcije u ćutanju su se održavale od oktobra 1991. do oktobra 1995. godine na Trgu Republike. Posle toga su se ulične akcije nastavile organizovanjem oko određenih datuma, varirajući u učestalosti, u zavisnosti od političkih događanja. Ćutanje u kojem su žene stajale bilo je naglašeno pisanim sloganima: „Žene, izdajnice rata, protestuju za mir“ ili „Mi smo neloyalne“. Ove akcije su obično nailazile na javnu apatiju, ali su često

izazivale besne napade, kao kad su desničari, ekstremisti militarističke grupe „Beli orlovi“, 1993. dali sebi maha. *ŽuC* je nastavio da organizuje stajanja do oktobra 1998. pred samo bombardovanje NATO avijacije. Ulične akcije su kombinovane sa drugim aktivnostima kao što je dokumentovanje i solidarni rad sa izbeglicama. Nakon rušenja režima 2000, nastavile su da se mobilizuju protiv nacionalističkog zaborava, organizujući akcije kontra-sećenja, na mestima na kojima su zločini počinjeni u ime nacije.

Reflektujući nerazmrsiv heteronormativ i nacionalistički bes koji one izazivaju, jedna od osnivačica i koordinatorka Staša Zajović, se priseća komentara upućenih protiv članica mreže tokom njihovih protestnih stajanja: „Vi niste Srпкиnje, vi ste Jugoslovenke, jer da ste prave Srпкиnje, rađale biste srpske heroje za srpsku osvetu“ (1997: 21). U tom su kontekstu nadmetanja normativne interakcije nacionalnog i seksualnog tela *ŽuC* aktivistkinje radile protiv korišćenja silovanja kao sredstva vođenja rata, kao biopolitičkog projekta regulacije političkog tela po normama nacionalne reprodukcije. Borile su se da skrenu pažnju javnosti na načine na koje je vojna premoć nad suparničkom etničkom zajednicom uspostavljana putem silovanja neprijateljevih žena, a silovanja instrumentalno raspoređena kao teritorijalne oznake i reproduktivna sredstva demografskog suvereniteta. Suština je da u srcu *ŽuC*-ove politike leži veza između feminizma i antinacionalizma, antiratnog aktivizma (Papić 1989, Yuval-Davis 1997). Tako, one problematizuju naturalizovane konvergencije između nacionalne pripadnosti, rodno-polnih normi i demografsko-biopolitičkih direktiva. Jedan od njihovih istrajnih angažmana je bila kritika diskursa nacionalne demografije i nacionalna(istička) reproduktivna politika (Drezgić 2004, Helms i Jansen 2009, Zajović 1994).

4. Sećanje na Srebrenicu - Poziv na odgovornost

Sa tim stavom preplitanja feminizma i antinacionalizma, *ŽuC* se borio za političku odgovornost za masovno etničko čišćenje bošnjačkih civila u Srebrenici, u julu 1995, projekat koji su izvele srpske vojne i paravojne formacije, pod komandom Ratka Mladića. Tako su 10. jula 2004. godine izvele performans „Mape zabranjenog sećenja“, u saradnji sa Dah Teatrom iz Beograda, obeležavajući devetogodišnjicu srebreničkog masakra. Pre i tokom performansa nacionalisti su napali aktivistkinje urlajući: „Koga žalite?“, „Kurve“, „Vi ste sramota za Srbiju“, dok su drugi pevali četničke pesme. Jasmina Tešanović je na ovo dala svoj komentar: „Srebrenica je žestoka reč za Srbiju, gora i od reči feminizam, a Žene u crnom povezuju obe“, (2005:35).

Prelomna tačka u međunarodnim suđenjima u slučaju Srebrenica, bila je 2004. kada je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu presudio da su zverstva počinjena u Srebrenici genocid. 2007. godine Međunarodni sud pravde izneo je svoje slaganje sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, ali je doneo odluku da Srbija nije kriva za ovaj zločin. Predsednik Boris Tadić je pozdravio ovu odluku (bar retorički) i podstakao parlament da osudi srebrenički masakr. Ipak, nalazi komiteta i sudska praksa su uglavnom osporavani od strane nacionalističkih grupa, koje, kao u doba Miloševićeve propagande, tvrde da se masakr nije ni dogodio.

ŽuC sa još sedam nevladinih organizacija kao što su Beogradski krug, Centar za kulturnu dekontaminaciju i Fond za humanitarno pravo je 2005. napisao i uputio Narodnoj skupštini Republike Srbije nacrt „Deklaracije o obavezama države Srbije da preduzme sve mere zaštite prava žrtave ratnih zločina, a posebno žrtava genocida u Srebrenici“. Deklaracija je bila jasna u pogledu obaveza Srbije: „da će se jasno obratiti žrtvama i njihovoj zajednici i priznati da je zločin izvršen u naše ime, i tim činom legitimne i moralne demonstracije distancirati se od zločina. Žrtve imaju pravo na to i to očekuju od nas.“ Deklaracija je zvanično odbijena.

ŽuC je 11. marta 2010. organizovao još jedno protestno stajanje za Srebrenicu, ovog puta ispred zgrade Predsedništva, na Terazijama. Poenta ovih demonstracija je bila da se pozovu srpski parlament i predsednik Srbije da priznaju srebrenički masakr kao genocid a ne samo kao „strašan zločin“, kako se prema njemu odnosio skupštinski tekst rezolucije o Srebrenici. Po tom tekstu rezolucije, parlament Srbije osuđuje zločin koji se dogodio u Srebrenici, u skladu sa presudom Međunarodnog suda pravde i izražava žaljenje i izvinjenje žrtvama porodica. Srpska vlada je govorila da će rezolucija o Srebrenici biti ključni korak u pokušajima zemlje da se predstavi kao promenjeno društvo, sa nadom u buduće članstvo u Evropskoj uniji. Evropski parlament je januara 2009. usvojio rezoluciju u kojoj poziva sve članice Evropske unije i zemlje Zapadnog Balkana da proglase 11. jul, početak srebreničkog masakra, „danom komemoracije širom EU“.

Genealogija srebreničke rezolucije postavlja krucijalna pitanja koja se tiču međunarodnog prava, zločina pod univerzalnom jurisdikcijom, konceptualnih granica genocida i etničkog čišćenja i, posle Nirnberga, samog pojma zločina protiv čovečnosti. Rezolucija o Srebrenici teško da ukazuje na kraj ovih propitivanja. Jugoslovenske države naslednice su pribegle međunarodnim pravnim institucijama da razreše sporove. Srbija i Hrvatska su podnele tužbe za genocid, jedna protiv druge, pred Međunarodnim sudom pravde. Hrvatska je to učinila 1999. godine, a pošto je odbila da povuče tužbu, Srbija je uputila kontratužbu u januaru 2010. U martu 2010. su se oba predsednika, Srbije Tadić i Hrvatske Josipović, saglasili da bi najbolje rešenje bila vansudska nagodba.

Pitanje je zašto onda ŽuC insistira pa i dalje organizuje protestna stajanja kontra-sećanja? Za ŽuC „Srebrenica“ nije samo pravo ime za sabirnu nacionalnu smrt, već je i poziv na političku odgovornost u odnosu na nepriznavanje patnje žrtava. Pitanje odgovornosti i polaganja računa je ključno pitanje u radu ŽuC-a. Značajno je kako je Daša Duhaček izložila problem građanske odgovornosti u kontekstu 1990. godine u Srbiji kroz političku teoriju Hane Arent i fokusiranje na politički rad ŽuC-a. Kako ona kaže: „[ŽuC] gradi model građanstva koji se zasniva na odgovornosti *političkog tela* kojem pripadaju“, (2006 : 214, kurziv u originalu).

U tom smislu „Srebrenica“ postaje mnemonički topos za politički osećaj odgovornosti i pravdenosti, pre nego za zakonodavno/legalističko-administrativnu koncepciju tranzicione pravde (Savić i Miljanić, 2006). U političkom radu ŽuC-a ove uslovne mogućnosti i nemogućnosti odgovornosti, zahtevaju osmišljavanje novih formi žaljenja i drugačiji način ćutanja. Nasuprot ceremonijama moralističkog svedočenja kroz kazivanje istine pred publikom, aktivistički rad ŽuC-a je vođen svedočenjem kao tegobnim uključivanjem u političku akciju kontra-sećanja. Njihovo

mnemoničko i komemorativno ćutanje pokreće – radije nego da prikriva ili da se pretvara da popravlja - konstitutivnu tenziju između normativnih i kontranormativnih snaga istorijski uključenih u proces žaljenja i svedočenja.

Stoga kroz izraz tela ćutanjem, izvan ustaljenog sistema ili aktivno ili pasivno, one ne ispostavljaju jednostavno račun za političke događaje, nego preoblikuju političko u samom događaju. Postavljanje političkog pitanja, naročito kada je to aktuelizovano u ovom obeshrabrujućem prostoru sporenja, je centralno u njihovim protestnim stajanjima u solidarnosti sa žrtvama. „Naša vlast“, kaže *ŽuC*, „morala bi da bude sposobna da izgovori ime zločina počinjenih u naše ime.“ Ili, kako je u razgovoru rekla jedna aktivistkinja *ŽuC*-a: „Umesto moralisanja o krivici, mi zahtevamo čin političkog podnošenja računa.“ I nastavlja: „Upravo je u martu 2004. godine vlast u Srbiji odlučila da da kompenzaciju Srbima optuženim u Hagu za ratne zločine i njihovim porodicama, za izgubljene plate, troškove odbrane i porodične troškove“, (intervju sa autorkom 2010). Ovaj zakon može se uzeti kao jasan indikator da, kako tvrdi *ŽuC*, veliki deo srpske populacije ratne zločince posmatra kao heroje, pretpostavlja da koncentracioni logori nisu ni postojali i da je broj ubijenih u Srebrenici preuveličavanje međunarodnih agenata.

Predlažem da se naglasak *ŽuC*-a na „žrtvama“ može posmatrati kao kritičko preotimanje nacionalne autoviktimizacije, što je kroz istoriju bila ključna tema srpskog nacionalizma. Umesto i uprkos opsesivnom retoričkom neprestanom ponavljanju trauma koje je srpska nacija propatila prkosno i herojski tokom istorije, rad *ŽuC*-a na sećanju pomera naglasak na užase koje je srpski nacionalizam izazvao drugim post jugoslovenskim republikama. Time je diskurzivni izum proglašavanja srpskog mučeništva uzdrman jer je raspoređen u antinacionalističke svrhe.

Stalna preokupacija *ŽuC*-a je ukazivanje na načine na koje pravednička samoreprezentacija srpske nacije kao večito nevine i traumirane prečesto prenebregava ili potpuno briše patnju drugih i što je najvažnije onih koje je srpski nacionalizam učinio žrtvama: one/i koje/i se ne „broje“ kao vredne/i pamćenja od strane zvaničnog nacionalnog poretka sećanja i zaborava.

5. Žaleći drugačije

ŽuC razmešta, ogoljuje i preokreće vladajuće naracije nacionalnog sećanja i žaljenja da bi zahtevao polaganja računa od onih koji vladaju nacionalnim vladajućim narativima. Pošto su kulturni idiomi žaljenja tipično prožeti nacionalističkom i heteroseksističkom fantazijom „majke nacije“, uplakane majke koja je časno žrtvovala svoje sinove za vojne težnje nacije, *ŽuC* podriva normativnu ulogu koju ženama pripisuje nacionalistička i srodnička normativnost. *ŽuC* izmešata otelovljenje simbola žaljenja izvan dozvoljenih granica doma, propisane ženstvenosti i nacionalnog podaništva. Seksualno i nacionalno označen idiom žaljenja, kojim je predviđeno da se žensko otprema u materinsko u čast nacionalnih ciljeva, *ŽuC* je prisvojio na paradoksalan način, odnosno, praktikuje ga izvan i nasuprot uobičajenih značenja i smeštanja reči *oikos* (dom, domovina).

U svom paradoksalnom žaljenju nacijinih drugih, ove aktivistkinje se hvataju u koštac sa etičkom i političkom refleksijom značenja odgovornosti za sećanje na izgubljenog drugog, onoga čiji je gubitak eksproprian. Važna je ideja Žaka Deride da je žaljenje nemoguće, jer se drugi opire našem vidokrugu razumljivosti, ali i tehnologijama aproprijacije, sećanja i jezika. „Govoriti je nemoguće“, piše on, „ali isto tako i ćutati“ (1989:xvi). I zaista, politika žaljenja postavlja pitanje koje se tiće „aproprijacije drugog i otpor drugog toj apropijaciji“, (Deutscher 1998:176).

Ova pitanja su se otvorila u kontekstu različitih izvedbi „aktivizma žaljenja“, to jest javnih i kolektivnih ozakonjenja putem kojih se prema traumi odnosi sa svim njenim afektivnim, socijalnim i političkim implikacijama. Naćini na koji su aktivistkinje i aktivisti u borbi protiv side osamdesetih godina dvadesetog veka ustanovili simbol žaljenja – t.j. memorijalni AIDS kilt, paćvork jorgan, i „die-ins“, izvođenje protestnih performansa umiranja ispred ključnih intitucija – doveli su do olakšanja od traume koju izaziva „društvena smrt“ usled homofobije i tako je došlo ne samo do pomaka u kolektivnom priznavanju/prepoznavanju, već su i afektivne mreže drugarstva izgrađene na queer arhivi svedoćenja.

Takvi antinormativni ćinovi žaljenja doveli su u pitanje identifikovanje žaljenja sa političkom inertnošću suoćavanjem sa gubitkom javnog govora kojim se žali i suoćavanjem sa političkim, društvenim i psihićkim poništavanjima koja su, po rećima Džudit Batler (Judith Butler):...“ućinila neke vrste gubitaka nećalivim“, (1997:185). *ŽuC* ućestvuje u ovoj tradiciji žaljenja kao politićkog ćina, gde javni bol postaje performativna praksa protesta intenzivnom, mada ambivalentnom, ćulnom sugestivnošću.

U svojim akcijama javnog iskazivanja bola ćutanjem, *ŽuC* se bori da kontrira normativnim idealima ratnog ųrtvovanja i nacionalnog jedinstva koji su zasnovani na narativima srodstva simbolizovanog u krvi i porodićnim vrednostima. Ćineći tako, one ne samo da potencijalno dovode u krizu rod, seksualnost, srodstvo i nacionalnu jasnost, već uzdrmajaju i granice politićkog. Upravo imperativ da se ųensko telo stavi na pravo mesto u odnosu na *polis* one dislociraju osvajajući javni prostor i njegov poredak, kada javno odrųavaju svoje neuobićajene rituale politićkog žaljenja zbog dehumanizovane smrti drugog. U radikalnom prisvajanju idelizovanog vlasnićtva nad mestom žaljenja i ųaleći ono ųto je nećaljivo, one rizikuju da budu prognane u prezreni domen nepropisne ųenskosti. Javni ųal zbog gubitka koji nacionalni suverenitet ne priznaje, predstavlja odstupanje od uobićajenog pristojnog žaljenja i pristojne ųenstvenosti. Nepristojnost javnog žaljenja *spoljnog* neprijatelja obelodanjuje ogranićenja kulturne razumljivosti, na naćine koji su tipićno povezivani sa “ųenom“, većnim oponentom ili *unutrašnjim* neprijateljem. Razmišljajući o figuri ųene koja ųali izvan granićnih zidova *polisa*, Gilijan Rouz (Gillian Rose) piše: „U ovim delegitimnim ćinovima staranja o mrtvom, ovim ćinovima pravde, protivnim vladajućoj volji grada, ųene su izumiteljke novog politićkog ųivota zajednice“ (1996:35).

Ćutanje i žaljenje su po stereotipu svedeni na nesposobnost govora ili delanja. Oznaćavaju takođe jezik „ųrtve“, ili jezik neizrecivog – povreda i gubitaka o kojima se ne moųe govoriti konvencionalnim jezićkim idiomima. Ovo ųalobno ćutanje *ŽuC*-

a, pak, otvara prostore za stalno ponavljanje ovih normi na paradoksalan način, kao izazov konvencionalnim podelama između afektivnog i političkog, između govora i ćutanja, kao i između tela i jezika.

Dok *ŽuC* prerađuje kulturne modele žalovanja, njihova uznemirujuća tišina proizvodi diskurzivni jaz u imaginativnom prostoru srpskog nacionalnog narativa. Istovremeno proizvodi i jaz u prostoru iskustva rodne i rasne učutkanosti. Ovo ćutanje se probija izvan ispravnog značenja, kao drugo govora (uključujući samu genealogiju ženske potisnutosti u jeziku) i tako se otvara glasu drugog. Dovodi u prvi plan prisilno ćutanje žrtava i u isto vreme postavlja pitanje kako možemo da svedočimo u njihovo ime. Kao što se po *ŽuC*-u vidi, izvestan rad na ponovnom prisvajanju ćutanja i jezika, kao i ćutanja i jezika sećanja i žaljenja, je umešan u poduhvat bavljenja ovim pitanjem.

Žaljenje je fetišizirana strategija svih patriotizama, etnocentrizama i familijalizama - svega uobičajenog u zajednici. U *ŽuC*-ovom izvođenju, međutim, žaljenje reformiše svoju sopstvenu obavezujuću istoričnost. Ove aktivistkinje izgleda da idu izvan važećih raspoloživih oblika razumljivosti žaljenja, da bi održale otvorenim prostor za nove artikulacije pravde. U tom smislu, protestna stajanja za Srebrenicu impliciraju budnost refleksije pred onim što treba reflektovati. I zato memorijalna pozicija Srebrenice - kao spornog i višeslojnog mesta sećanja, može biti preoblikovana kao pozicija neodlučnosti.

Ove forme paradoksalnog žaljenja dovode u pitanje načine na koje je banalnost javnog sećanja i žaljenja oblikovana, konfigurisana, arhivirana i življena, načine na koje su pamćenje, zaborav, amnezija i amnestija nacionalizovane, i načine na koje rodne, seksualne i nacionalne pozicije regulišu šta se računa kao ono što se pamti. Povrh svega, one postavljaju pitanje ko je izostavljen iz zajedničke razumljivosti sećanja i onoga što je za sećanje. (Butler 2004). Time one stavljaju pitanje pravde u sam centar svog političkog mirovnog rada: mir prestaje biti konsensus oko postojećeg i postaje nekonformirajući poriv za onim što još ne postoji.

6. Zaključak

Tvrdim da beskrajno žaljenje *ŽuC*-a koje je eksces u odnosu na formalna ograničenja i normativne preduslove, iskazuje nedostatnost zvanične komemoracije, a time iznova oblikuje uslove ne/pravde. Drugim rečima, postoji izvesna vrsta performativne poetike u njihovom radu, pošto *ŽuC* odbija da stavi tačku na žaljenje i drži ga otvorenim prema nekoj drugačijoj budućnosti. Ovaj poetsko-performativni modalitet kontra-sećanja je verovatno jedino mesto u kome žaljenje nije "kod kuće". To je žaljenje bez žaljenja, koje drži mogućnim ono što istovremeno uklanja.

To što ja nazivam „poetsko-performantivnim“ može da se prati u „estetici“ (a ne estetizaciji) u srcu politike, kako je postavio Žak Ransijer (Jacques Ranciere) u ideji „raspodele osetilnog.“ [le partage du sensible] (2004). Kroz ovu ideju se pokazuje ko može da ima udela u onome što je zajedničko u zajednici, definiše se šta je vidljivo, čujno i razumljivo ili nije u zajedničkom prostoru. Idući za ovom formulacijom,

pitanje koje se postavlja u *ŽuC*-ovom poetsko-performativnom otporu je šta se predstavlja čulnom i osetilnom iskustvu, šta se artikuliše u čujnom jeziku; šta je uključeno, šta je isključeno, šta je prihvatljivo, šta neprihvatljivo; šta je sposobno da bude zajednički shvatljivo i osetilno. Primer onog što je normativno konstruisano kao „nečujno“ je upravo *ŽuC*-ov način jasnog izjavljivanja: „Kao žene mi smo izdajnice“, samoreprezentacija koja podražava i, u isto vreme, podriva legitimni i slušljivi poredak diskursa koji portretiše *ove* žene kao izdajnice svoje nacije.

Kroz svoja uznemirujuća i odjekujuća ćutanja i glasove, *ŽuC* artikuliše iskustvo isključenosti iz dominantnih - izrecivih i čujnih - nacionalnih narativa i remeti diskursivnu normativnost koja stavlja žene-kao-majke za predstavu idealizovane patnje nacije. Time, dovodeći u nevolju rodne i nacionalne preduslove kolektivnog sećanja i javnog žaljenja, politički subjektivitet *ŽuC*-a remeti zadate kategorije čujnosti i osetilnosti. To je politički subjektivitet koji omogućava i stvara prilike za otpor ponovo uspostavljajući nečujne i diskvalifikovane glasove, i obelodanjivanjem nečujnih isključenosti kroz koje su diskursi i subjektiviteti konstituisani. To nije ništa manje nego zahtevanje alternativne budućnosti za demokratiju.

Feministička i antinacionalistička politika drugačijeg žaljenja, kao ova koju performira *ŽuC*, upućuje nas na mogućnosti u samom srcu političke prakse žaljenja za onima koji su društveno kategorisani kao nemogući, zabranjeni ili nezamislivi za žaljenje. I zaista, vrlo je izvesno da će nas uznemirujući glasovi i ćutanja *ŽuC*-a naterati da ih čujemo.

Prevele

Saša Kovačević i Slavica Stojanović

Tekst objavljen u knjizi „Žene za mir“, *Žene u crnom*, 2012.

Knjiga dostupna na adresi [http://zeneucrnom.org/pdf/women_for_peace.pdf].

Reference

Butler, Judith. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford: Stanford University Press, 1997.

---. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, New York: Verso, 2004.

Cockburn, Cynthia. *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London: Zed Books, 1998.

Derrida, Jacques. "Force of Law: The Mystical Foundation of Authority", trans. Mary Quaintance, *Cardozo Law Review*, 11 (5-6), 1990, p. 977.

---. *Memoires for Paul de Man*, New York: Columbia University Press, 1989.

Deutscher, Penelope. "Mourning the Other, cultural cannibalism, and the politics of friendship (J. Derrida and L. Irigaray)", *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 10(3): 159-184, 1998.

Djuric-Kuzmanović, Tanja, Rada Drezgić, and Dubravka Žarkov, "Gendered war, gendered peace: Violent conflicts in the Balkans and their consequences", in Donna Pankhurst (ed.), *Gendered Peace: Women's struggles for post-war justice and reconciliation*. New York: Routledge, 2008, 265-291.

Drezgić, Rada. "(Re)producing the nation: The politics of reproduction in post-socialist Serbia: 1980s and 1990s". Ph.D. dissertation, University of Pittsburgh, 2004.

Duhaček, Daša. "The making of political responsibility: Hannah Arendt and and/in the case of Serbia," in *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*, ed. Jasmina Lukić, Joanna Regulska, and Darja Zaviršek. Hampshire: Ashgate, 2006.

Erdei, Ildiko. "Alice's Adventures in Studentland Narrative Multiplicity of the Student Protest," in *Sociologija: Journal of Sociology, Social Psychology and Social Anthropology* Vol. XXXIX, January-March 1997 (p. 111-133).

Foucault, Michel. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, New York: Vintage Books, 1994[1966].

Fridman, Orli. "Alternative voices in public urban space: Serbia's Women in Black," *Ethnologia Balkanica* 10, 2006.

Helms, Elissa. "Women as agents of ethnic reconciliation? Women's NGOs and international intervention in postwar Bosnia-Herzegovina", *Women's Studies International Forum* 26(1): 115-33, 2003.

Helms, Elissa and Stef Jansen, "The White Plague: National-demographic Rhetoric and its Gendered Resonance after the Post-Yugoslav Wars", in *Gender in Armed Conflicts and in Post-War Reconstruction*, ed. Christine Eifler and Ruth Seifert. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009.

Jansen, Stef. "Cosmopolitan openings and closures in post-Yugoslav antinationalism," in M. Nowicka and M. Rovisco (eds.), *Cosmopolitanism in Practice*. Aldershot: Ashgate, 2008, 75-92.

---. "Victims, underdogs, and rebels: Discursive practices of resistance in Serbian protest," *Critique of Anthropology*, 20 (4): 393-419, 2000.

Lazić, Mladen (ed.). *Protest in Belgrade*. Budapest: Central European University Press, 1997.

Papić, Z. *Sociologija i Feminizam*, Beograd: IIC SSOS, 1989.

Rancière, Jacques. *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible*, trans. Gabriel Rockhill. New York: Continuum, 2004.

Rose, Gillian. *Mourning Becomes the Law: Philosophy and Representation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Savić, Obrad. "Memory of war crimes: Can victims speak?," *Belgrade Circle Journal*, <http://www.eurozine.com/articles/2006-10-05-savic-en.html>. Accessed: 29/01/2010.

Savić, Obrad and Ana Miljanić (eds.), *Community of Memory: What is Transitional Justice?*, Serbian and English bilingual edition, trans. Vesna Bogojević a.o., Belgrade Circle and the Center for Cultural Decontamination, Belgrade 2006.

Spasić, Ivana and Đorđe Pavićević, "Symbolization and Collective Identity in Civic Protest," in *Sociologija: Journal of Sociology, Social Psychology and Social Anthropology* Vol. XXXIX, January-March 1997 (p. 73-93).

Sturken, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*, Berkeley: University of California Press, 1997.

Tešanović, Jasmina. "The square and victims", *Women for Peace*, 34-36, Belgrade 2005.

Torov, Ivan. "The Resistance in Serbia," in Jasmina Udovički and James Ridgeway (eds.), *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham: Duke University Press, 2000.

Women for Peace, "Six years since the Srebrenica massacre," Belgrade, 2001: 103-104.

Yuval-Davis, Nira. *Gender and Nation*. London: Sage Publications, 1997.

Zajović, Stasa. "Sexism, nationalism, and militarism always go together", in *Women for Peace*, ed. Staša Zajović, 19-20, Belgrade: Women in Black, 1997.

---. "Radjanje, nacionalizam i rat", u *Žene protiv rata I* (avugust 1994): 6-10.